

TOM SHIPPEY

LACHEND NAAR WALHALLA

De heroïsche dood en de Vikingen

TOM SHIPPEY

LACHEND NAAR WALHALLA

De heroïsche dood en de Vikingen

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Laughing Shall I Die: Lives and Deaths of the Great Vikings by Tom Shippey was first published by Reaktion Books, London 2018. Copyright © Tom Shippey 2018

Copyright © 2021, Uitgeverij Omniboek

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Laughing Shall I Die: Lives and Deaths of the Great Vikings*

Vertaling Roelof Posthuma

Omslagontwerp Studio Mol

Vormgeving binnenwerk Studio Mol

Omslagbeeld Zevende-eeuwse helm die is gevonden in het scheepsgraf van Sutton Hoo, Engeland. De helm bevindt zich momenteel in het British Museum. De helm op het omslag is een Angelsaksische helm en geen helm die Vikingen droegen

ISBN 9789401918282

ISBN e-book 9789401918299

NUR 684

Alle rechten voorbehouden. *All rights reserved.*

Uitgeverij Omniboek vindt het belangrijk om op verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Blijf op de hoogte van onze nieuwe boeken en schrijf u in voor de nieuwsbrief:
www.omniboek.nl/nieuwsbrief

INHOUD

Kaarten	9
Woord vooraf	13
Inleiding	15
DEEL I: DE MOEILIJKE DOOD	27
1 Denkwereld van de Vikingen: Drie casestudy's	29
2 Hygelac en Hrolf: Valse dageraad voor de Vikingen	45
3 Völsungen en Nevelingen: Wraakzuchtige furiën	74
4 Ragnar en de Ragnarssons: Slangenbeet en succes	97
5 Lelijke Egil en koning Bloedbijl: Poëzie en de psychopaat	125
DEEL II: NAAR HET GROTERE PLAATJE	155
6 Het oorlogsweb weven: De weg naar Clontarf	159
7 Twee grote winnaars: De weg naar Normandië	185
8 Bont en slaafgemaakten, rijkdom en dood: De weg naar Miklagard	214
DEEL III: HET VERHAAL VAN HET NOORDEN	243
9 De jarls en de Jomsvikingen: Een studie in <i>drengskapr</i>	247
10 Het verhaal van twee Olafs; of De verhalen die mensen vertellen	275
11 Het verhaal van twee Haralds: Eindspel van de Vikingen	305
12 Naspel van de Vikingen: De negen grijnzen van Skarphedin Njalsson	331
Appendix A: Over poëzie: Genres, teksten, vertalingen	353
Appendix B: Over saga's: Genres, teksten, vertalingen	358
Appendix C: Snorri Sturluson	361
Noten	363
Bibliografie	394
Dankbetuigingen	409
Illustratieverantwoording	410
Register	411

INLEIDING

We weten allemaal wat Vikingen zijn. We weten zelfs hoe ze eruitzagen. Hun bebaarde koppen, vaak met gehoornde of gevleugelde helmen erop, kijken ons vanaf boekomslagen en T-shirts en zelfs sardineblikjes aan. Er zijn films over Vikingen en televisieseries. De goden van hun Pantheon, Odin en Thor, Balder en Loki, zijn bekende namen. Iedereen heeft op zijn minst wel gehoord van Ragnarök en Walhalla. De Vikingen zijn deel gaan uitmaken van het culturele decor van de moderne wereld.

Natuurlijk is een flink deel van wat we denken te weten volkomen onzin, te beginnen met die gehoornde helmen, die volstrekt onpraktisch waren bij elke vorm van man-tegen-mangevechten. Maar belangrijker dan deze misvattingen is wat er ontbreekt. Zo moet bijvoorbeeld de vraag worden gesteld hoe het kon dat de Vikingen er zo lang mee wegwamen. Of, anders geformuleerd, waardoor waren ze in het voordeel ten opzichte van anderen? Een voordeel dat ze bijna drie eeuwen lang wisten vast te houden, een tijd waarin ze de gesel van Europa werden, van Ierland tot Oekraïne, van Hamburg tot Gibraltar, en in beide richtingen daar ver voorbij.

Er was in elk geval geen sprake van een logistieke superioriteit. De kleine en verspreide bevolkingsgroepen van Scandinavië met zijn korte landbouwseizoenen en vaak rotsachtige bodem waren wat betreft mankracht en middelen veruit de minderen van de Angelsaksische koninkrijken, het Frankische rijk en de Moorse territoria van Spanje, laat staan van het Byzantijnse Rijk en het islamitische kalifaat in het Oosten. Was het dan hun technologie? Als verklaring worden vaak de schitterende langschepen van de Vikingen naar voren geschoven, waarover we tegenwoordig aanzienlijk meer weten dan vroeger. Zij gaven de Vikingen ongetwijfeld het voordeel van de verrassingsaanval en de mobiliteit, essentieel voor de snelle en korte invallen die kenmerkend waren voor plunderingen vanaf zee. Maar al snel begonnen de Vikingen ook op land te plunderen, en hoewel ze niet afkerig waren van bliksemacties, waren ze ook bereid

om de strijd aan te gaan. In zulke gevechten waren ze moeilijk te verslaan, en nog moeilijker af te schrikken. En als ze verslagen werden, kwamen ze gewoon terug.

Ook stonden ze niet tegenover louter vredelievende tegenstanders. Vooral de inheemse volken van West-Europa, de Ieren en Engelsen, Franken, Friezen en Germanen, zat de strijd lust in het bloed. Ze leefden in maatschappijen onder een krijgerselite en koningen die zich van oudsher vooral met oorlogvoering bezighielden. Als het op georganiseerd geweld aankwam, wisten de Vikingen de lat op een of andere manier hoger te leggen. Vaak worden zwakte en gebrek aan organisatie bij hun vijanden als reden aangevoerd, maar die bieden geen volledige verklaring. De Vikingen wisten voordeel snel uit te buiten, maar waren zelf ook niet buitengewoon goed georganiseerd. De koningen in het Westen kregen al snel door dat ze de ene groep Vikingen konden betalen om tegen de andere te vechten.

Nee, wat hun de overhand gaf was een psychologisch gegeven: ik noem het de denkwereld van de Vikingen. Om het ongenueanceerd te zeggen, is het een soort doodscultus. Het doel van dit boek is om die denkwereld in kaart te brengen.

Niet alleen Walhalla...

In zekere zin is deze verklaring, de doodscultus, altijd duidelijk geweest sinds de literatuur van het oude Noorden eeuwen geleden werd herontdekt. Naarmate de bekendheid met de Oudnoordse gedichten, saga's en vooral mythen weer begon toe te nemen, was het vooral de houding van de Vikingen ten opzichte van de dood die de geleerden van Europa als een hamerslag trof. Zij merkten onmiddellijk dat deze lang vergeten literatuur die alleen op het afgelegen IJsland bewaard was gebleven veel meer dan alles wat zij kenden was toegespitst op doodsscènes, het grimmig trotseren van de vijand, roemrijk laatste verzet en vermaarde laatste woorden. Het doodslied van de held was een genre op zich, waarvan veel voorbeelden zijn overgeleverd. Dit alles was zo evident dat er in 1689 al een Deen was die het fenomeen probeerde te duiden.

Zijn naam was Thomas Bartholinus – eigenlijk Bertelsen. Hij was afkomstig uit een geslacht van medici en zijn vader, eveneens een Thomas Bartholinus, beschreef als eerste het menselijk lymfevatensysteem. In 1689 publiceerde de jonge Bartholinus echter een werk in het Latijn onder de titel: *Drie boeken, samengevat uit tot op beden niet uitgegeven oude boeken en documenten, over de oorzaak van de minachting voor de dood onder de nog heidense Denen*. Het was een soort 'best of' van alle toenmalig bekende grote sterfsscènes uit de Oudnoordse literatuur, en de publicatie

veroverde de geleerde wereld stormenderhand – 150 jaar later las Walter Scott, de bedenker van *Ivanhoe*, de verhalen nog altijd gefascineerd en gebruikte ze in zijn werk.

Bartholinus' antwoord op de vraag die in zijn titel besloten lag was mythologisch van aard. Volgens hem kwam de 'minachting voor de dood', die zo duidelijk uit zijn bronnen bleek, voort uit het noordse geloof dat degenen die in de strijd met het zwaard in de hand vielen naar Odins grote hal Walhalla zouden gaan, de 'Hal van de Gevallenen', waar zij zouden blijven feesten en vechten tot de dag van Ragnarök, het laatste grote gevecht.

De gedachtegang is sindsdien populair gebleven en was bijvoorbeeld nog altijd bepalend voor de actie in de film *The Vikings* met Kirk Douglas (1958). Maar tegenwoordig zijn we er niet meer zo zeker van. In de zeventiende eeuw, in een door en door religieus Europa dat stevig verankerd was in het christendom, leek een mythologische uitleg vanzelfsprekend. Maar het hele idee is grotendeels ontleend aan slechts één passage uit het dertiende-eeuwse handboek over mythen en legenden van Snorri Sturluson,¹ en het is niet waarschijnlijk dat religieuze opvattingen en praktijken in het Vikingtijdperk even algemeen geaccepteerd of alomvattend aanwezig waren als in het al sinds lang gekerstende Europa.

Bartholinus stelde een goede vraag, maar die vereist meer dan een enkelvoudig antwoord. Daarom is het van belang dat we ons verdiepen in de denkwereld en de psyche van de Vikingen zoals die in de literatuur van henzelf en hun nakomelingen zijn overgeleverd en tot uitdrukking komen in individuele verhalen, saga's en legenden. Nogmaals, daar gaat dit boek over. Wat zodoende aan het licht komt, is vaak gevarieerd en gaat over mensen op verschillende plaatsen, in verschillende tijden, onder verschillende omstandigheden. Maar daaronder is een soort constante waar te nemen, een bepaalde houding die – om op mezelf vooruit te lopen – volgens mij niet geveinsd kan zijn geweest.

Het probleem van de 'Vikingen'

Wie zegt dat er een voor de hand liggend antwoord op een vraag bestaat, moet redelijkerwijs ook vertellen waarom dat antwoord nog niet gegeven is – vooral na zo veel decennia van wetenschappelijk onderzoek. Dat heeft te maken met een problematische terminologie, en een probleem met een culturele houding, vooral in de wereld van de moderne wetenschap. Om het (opnieuw) ongenueanceerd te zeggen, gaan de meeste wetenschappelijke boeken met 'Viking' in de titel uiteindelijk niet over de Vikingen, want die zijn niet populair onder de onderzoekers. Dit boek is in dat opzicht anders: het gaat echt over de Vikingen.

In hun eigen taal, het Oudnoords, betekende *vikingr* alleen maar piraat of plunderaar. Het was dus geen etnisch etiket maar een beroepsaanduiding. En dat houdt voor ons in dat koppen als ‘Vikingen! Niet langer alleen maar piraten en plunderaars!’, zoals we die tegenwoordig vaak tegengekomen, de plank misslaan. Als ze niet roofden en plunderden (en land inpikten en beschermgeld eisten), dan waren het geen Vikingen meer. Dan waren het gewoon Scandinaviërs. En terwijl de meeste Vikingen Scandinaviërs waren, waren de meeste Scandinaviërs zeer zeker geen Vikingen, zelfs niet parttime. Deze twee groepen moeten niet door elkaar worden gehaald, zelfs niet met het doel om ‘de geschiedenis van de Vikingen’ te verfraaien.

De moeilijkheid is dat roof- en strooptochten, plunderingen en piraterij (om het voor de verandering eens heel mild uit te drukken) geen aansprekende onderwerpen zijn in de moderne academische wereld. En dus is er sprake van een stilzwijgende verschuiving onder academici. Die trend begon in 1970 met een boek dat de titel *The Viking Achievement* droeg, met hoofdstukken over ‘Handel en steden’, ‘Transport’, ‘Kunst en ornamentiek’, enzovoort.² Dit waren helemaal geen prestaties van de Vikingen, maar Scandinavische prestaties, geleverd door *The Norsemen in the Viking Age*, zoals een waarheidsgetrouwere titel van een latere publicatie luidt.³ Maar de Vikingen bezorgen moderne academici een ongemakkelijk gevoel.

Soms blijkt het ongemak niet uit de titels zelf (die door de uitgevers worden bepaald; zij weten wat verkoopt) maar uit de ondertitels. De tentoonstelling van 2014 in het British Museum droeg evenals het begeleidende en bijzonder indrukwekkend geïllustreerde boek de titel: *Vikings: Life and Legend*. Het ‘Leven’ kreeg heel wat meer ruimte dan de ‘Legende’ en er was sprake van enige stilzwijgende censuur. Jonathan Clements *Brief History of the Vikings* (2005) stelt de vraag of zij ‘De laatste heidenen of de eerste moderne Europeanen’ waren. De tweede optie krijgt de voorkeur: de Vikingen bevorderden de Europese integratie, krijgen we te horen. Anders Winroths *The Age of the Vikings* (2014) ‘kijkt naar de verrichtingen van de Vikingen op het gebied van de handel, politiek, ontdekkingen en kolonisatie’.⁴ Hier is de zijsprong goed te zien: dit waren allemaal verrichtingen van *Scandinaviërs*, niet van Vikingen, maar ze zijn als onderwerpen veel acceptabeler dan piraterij en plundering. Kortom: veel boeken die beweren over de Vikingen te gaan nemen in feite afstand van de echte Vikingen, de piraten en plunderaars, en trekken zich terug op de wetenschappelijke comfortzone van ontdekkingstochten, handel, stadsontwikkeling en geschiedschrijving op afstand. Toegegeven, het maakt allemaal deel uit van het verhaal. Maar het is niet het enige deel, en al he-

lemaal niet dát deel van het verhaal dat de Vikingen sinds de zeventiende eeuw in de verbeelding van het brede publiek heeft gegrift.

Het gevolg is dat de Vikingstudies lang gepolariseerd zijn geweest. Vanaf het begin was er wat we de romantische, of misschien wel stripboekbenadering kunnen noemen, vol clichés en vaak volkomen bezijden de waarheid. De film *Eric the Viking* uit 1989 is een betrouwbare bron voor de meeste clichés: berserkers, schedels, gehoornde helmen, Walkuren, Walhalla en grote slemppartijen; *The Vikings* voegt daar nog het een en ander aan toe: waarzegsters, aanroepingen van Odin, sterven met het zwaard in de hand en de populaire wedstrijdsport van het bijlgooien om vlechten van blonde vrouwen af te hakken.

Terwijl ze gegeneerd afstand namen van zulke beelden – die vaak genoeg inderdaad uit regelrecht onbegrip voortkomen, om maar te zwijgen van pure fantasie – hebben de moderne onderzoekers van de weeromstuit een school van minimalistische Vikingstudies in het leven geroepen. We kunnen ons voorstellen hoe hun opvatting in de beschaafde omgeving van de faculteitsclub naar voren wordt gebracht:

Heidense plundersaars, permanent dronken van de mede en voortdurend aan het moorden en verkrachten? Absoluut niet, enorm overdreven. Er kunnen natuurlijk wat moeilijkheden met de plaatselijke bevolking zijn geweest, zoals altijd het geval is met een groep jonge mannen die ver van huis zijn, maar wat die kroniekschrijvende monniken zeggen kun je niet voor waar aannemen; de aantallen die ze noemen kunnen niet deugen – dan kun je net zo goed de verzeeringsclaims van mensen geloven, en wat die saga's betreft...

Ik overdrijf de academische houding, maar niet heel sterk.⁵ Vooral de literaire bronnen – waarvan we er veel hebben – worden niet serieus genomen door onderzoekers die alleen over de datering ruziën.

Dateringen zijn vanzelfsprekend belangrijk en worden later nog besproken. Maar de 'visie van de faculteitsclub', zoals ik het noem, gaat aan heel veel voorbij, inclusief de essentiële vraag naar de denkwereld, of misschien zelfs de ideologie van de Vikingen. En daarmee is ze minstens even eenzijdig als de stripboekplaatjes. Het bewijsmateriaal uit Engelse, Ierse, Frankische, Griekse en zelfs Arabische bronnen, alsook uit de Scandinavische zelf, is buitengewoon consistent, zoals sommige academici beginnen toe te geven. De afgelopen jaren hebben enkele professoren ons bij wijze van correctie op de algemene academische consensus voorgelouden dat de Vikingen niet verplicht waren om de Geneefse Conventie na

te leven; dat de Vikingen niet gek waren, maar vaak wel onbetrouwbaar en altijd gevaarlijk in de omgang; en zelfs dat de cultuur van de Vikingen iets ‘psychopathisch’ had.⁶

Waarom we nog slechts hoeven toe te voegen dat het ‘psychopathische’ van de eenentwintigste eeuw het ‘goed aangepast’ van de negende eeuw kan zijn geweest.

Feiten uit de Vikingtijd of middeleeuwse fictie?

Wat in dit boek volgt, is niet helemaal een ‘top tien van Vikingen’. Soms worden karakters in paren opgevoerd, als bondgenoten, zoals in het geval van Ganger-Hrolf van Normandië en zijn mysterieuze mentor Hastein, of als dodelijke vijanden, zoals Egil Skallagrimsson (zoon van Kale Grim) en koning Eirik Bloedbijl van York. Soms moeten de namen en levenslopen moeizaam uit verspreide bronnen worden gehaald. Ook indrukwekkende vrouwen spelen hun rol in het verhaal: zelf zijn ze geen Vikingen, maar vaak wel de meest gedreven bevorderaars en verdedigers van het heroïsche gedachtegoed. Niet alleen moeten er meer dan tien Vikingen worden behandeld, er zijn zelfs verschillende soorten. Het ‘Vikingtijdperk’ heeft drie eeuwen geduurd, en als de Vikingen iets konden dan was het wel zich aanpassen om nieuwe profijtelijke bronnen aan te boren. Maar of ze nu kloosters overvielen, slavenmarkten organiseerden, land veroverden om zich te vestigen of deelnamen aan iets wat veel weg had van een ‘game of thrones’, alles wat ze deden was gebaseerd op geweld. Dat was waar Vikingen werkelijk goed in waren, bijzonder goed, spectaculair goed.

Teruggrijpend op de vraag waarom dat zo was, begint dit boek met aandacht voor de ‘Denkwereld van de Vikingen’. En het geeft een antwoord dat ongemakkelijk, onaangenaam en voor velen waarschijnlijk onwelkom is. (Zo gaat dat, om een frase van Kurt Vonnegut te lenen.)

Daarna geef ik een overzicht van de doodscultus zoals die in de ene na de andere scène naar voren komt, en vooral van het raadselachtige ‘lachende sterven’. Dit centrale literaire thema, zo prominent aanwezig in het Oudnoords, wordt omgeven en ondersteund door historisch bewijsmateriaal uit tal van richtingen en in vele talen. Een paar zeer overtuigende bewijzen is afkomstig uit de archeologie, die het in recente jaren herhaaldelijk noodzakelijk maakte om opvattingen bij te stellen, en even herhaaldelijk bevestigde wat de saga’s vertelden – hoewel teerhartigen nog steeds geen geloof wilden hechten aan, bijvoorbeeld, de technische organisatie van massaonthoofdingen. (Waarbij de archeologie overigens heeft onthuld dat anderen dit de Vikingen aandeden, niet omgekeerd. De Vikingen en hun vijanden leerden van elkaar.)

DE MYSTERIEUZE DENKWERELD VAN DE VIKINGEN: IRONISCH, FATALISTISCH EN PRAGMATISCH

Er heerst veel valse romantiek over de ‘echte’ Vikingen. De mythe bestaat uit clichés: gehoornde helmen, Walkuren, berserkers. Maar wat is daarvan waar? In *Lachend naar Wålballa* worden feiten en fictie over de Vikingen besproken en wordt hun ware aard gepresenteerd. Aan de hand van Oudnoordse literatuur en archeologische vondsten duikt Tom Shippey in de psychologie en de denkwereld van de Vikingen. Hun saga's en legenden worden gekenmerkt door heldhaftige sterfscènes, doodslieden en grimmige humor. De manier waarop deze noorderlingen naar de dood keken doet tegenwoordig vreemd aan. Was het juist het geloof in de heroïsche dood waardoor de Vikingen zo lang succesvol waren tegen oorlogszuchtige en vaak sterkere tegenstanders? Met *Lachend naar Wålballa* wordt een eerste aanzet gedaan om de Vikingen te doorgronden, en daarmee is dit het opwindenste boek over de bijna mythische noorderlingen.

Tom Shippey (1943) is emeritus hoogleraar aan Saint Louis University (Missouri) en heeft lesgegeven aan zes universiteiten in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, waaronder Oxford en Harvard. Shippey was professor Oud- en Middelengelse literatuur en is een groot kenner van de Oudnoordse literatuur. Hij heeft vele publicaties over middeleeuwse literatuur geschreven en staat bekend als kenner van Tolkien, over wie hij *J.R.R. Tolkien. Author of the Century* schreef.

‘Fascinerend... Levendig, boeiend en vaak erg grappig, dit boek is net zo gedenkwaardig en plezierig als de middeleeuwse verhalen die het onderzoekt. Een onmisbaar boek voor iedereen die geïnteresseerd is in de Vikingen.’

– *BBC History Magazine* over *Laughing Shall I Die*.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 684
ISBN 978 94 019 1828 2

9 789401 918282